

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКОГО ПСИХІАТРА М. В. КРАЇНСЬКОГО

На основі детального аналізу наукової інтелектуальної спадщини у статті представлено соціально-психологічні погляди видатного українського психіатра Миколи Васильовича Країнського. Описано основні положення його концепцій соціально-психологічної детермінації антисоціальної, зокрема злочинної, поведінки та релігійних епідемій.

Ключові слова: історія соціальної психології, соціально-психологічні ідеї, історія психіатрії, М. В. Країнський, натовп, злочинна поведінка.

На сьогоднішній день в історії української психології відбувається активний процес пізнання минувшини та здійснюється наукова реабілітація майже забутих визначних діячів вітчизняної науки кінця XIX – початку XX ст. [1]. До нерозкритих сторінок в історії вітчизняної соціальної психології належить, зокрема, інтелектуальна спадщина визначного українського психіатра Миколи Васильовича Країнського.

Постать М. В. Країнського досить часто привертала до себе увагу дослідників. Його ім'я передусім згадується при викладенні історії вітчизняної психіатрії та, особливо, в контексті історії Сабурової дачі – Харківської міської клінічної психіатричної лікарні (Є. Г. Дубенко, М. М. Зеленський, В. Л. Клочко, М. Б. Мирський, Г. В. Морозов, Г. Д. Лещенко, Д. Р. Лунц, В. М. Павленко, П. Т. Петрюк, О. О. Портнов, О. І. Предко, С. О. Талгін, Д. Д. Федотов, Н.

І. Фелінська, Я. П. Фрумкін, Й. Шуркус, Т. І. Юдін) [2-13]. Лише поодинокі історико-психологічні роботи фрагментарно висвітлюють соціально-психологічні погляди відомого українського психіатра (О. О. Будилова, О. Ф. Іванова) [14-15].

Втім, серед значної кількості розмаїтих публікацій та ґрунтовних досліджень із висвітленням тих чи інших сторінок біографії, наукової, творчої або громадської діяльності М. В. Країнського досі немає спеціального дослідження його наукової спадщини з позицій виокремлення в ній соціально-психологічних ідей та поглядів.

Саме тому *мета даної статті* полягає в розкритті тих аспектів творчого доробку М. В. Країнського, які мають цінність для соціально-психологічної науки, зокрема для її становлення у другій половині XIX – на початку XX ст.

Соціально-психологічна думка у другій половині XIX ст. розвивалась, не будучи відокремленою від розвитку соціального знання в рамках інших суспільних наук. Важливим джерелом формування і подальшого розвитку соціально-психологічних ідей у другій половині XIX ст. стала психіатрія. У пошуках сутності психічних захворювань лікарі-психіатри приходили до з'ясування ролі соціальних умов у виникненні психічних хвороб та патологій.

У другій половині XIX – на початку XX ст. психіатрія активно розвивалась як в лабораторіях, так і в безпосередній практиці вчених. Дослідницька робота в перших експериментальних лабораторіях при клініках нервових хвороб та університетах (в Казані, Петербурзі, Харкові, Юр'єві (нині Тарту), Москві) була тісно пов'язана з медичною практикою і ставила за мету діагностування

психічних хвороб. Психіатри намагалися вивчити і описати зміни, що відбуваються в особистості з психічною хворобою, у її взаємовідносинах з оточуючими, виявити вплив суспільних умов життя на виникнення психічних захворювань.

Яскравим представником української психіатричної школи був професор Микола Васильович Країнський (1869–1951). Закінчивши медичний факультет Харківського університету, він працював у клініці Сабурова дача (нинішня Харківська клінічна психіатрична лікарня) [8]. Призначений у 1899 р. директором Колмовської психіатричної лікарні в Новгородській губернії, Країнський зібрав багатий історичний матеріал під час вивчення епідемії біснуетості в Новгородській та Смоленській губерніях [14]. Власні спостереження та результати клінічних досліджень він виклав у своїй монографії «Порча, крикливиці та біснуетаті як явища російського народного життя» (1900). В. М. Павленко та С. О. Талгін підкреслюють, що в цій роботі Країнський показав, «як на єдиній основі – сомнамбулізмі – у різних народів виникають і розвиваються різні захворювання: біснуетатість і мана в Росії, епідемії біснуетатості в Західній Європі (на думку автора, в Україні випадки аналогічного захворювання взагалі досить рідкісні, а на півдні України фактично невідомі). У своїй роботі автор доводив, що і клінічна картина, і трактування цих захворювань серед населення, і ставлення до таких хворих в повній мірі залежать від відмінностей побуту, культури і світогляду різних народів» [7].

Характеризуючи явище біснуетатості з точки зору психіатрії, М. В. Країнський, а також В. М. Бехтерев у своїй передмові до цієї монографії пояснювали «біснуетання» соціальними і соціально-психологічними

причинами. Країнський писав: «У своїх дослідженнях я рівною мірою стикався з медичною стороною справи і з побутовою і, зважуючи результат своїх роздумів, схилиюсь до того, аби віддати перевагу значенню побутових умов російського народу як причинам «біснування» [16]. Під побутовою стороною мались на увазі соціальні та соціально-психологічні причини захворювання, умови життя селянства: нужденність, нещасття, забобони, досить поширені уявлення про чаклунів та відьом, які вселяють у людей нечисту силу. У селах досить часто траплялися самосуди над тими, кого звинувачували у чаклунстві, в судах розглядалися справи про вбивства чаклунів.

На основі результатів свого дослідження Країнський приходить до висновку, що основну роль у розвитку і поширенні біснування в Російській імперії відіграють монастирі. У монастирях під час служби, хресних ходів і паломництв, біля чудодійних ікон звичайні люди спостерігали десятки біснுவатих у стані нападу. Ці картини надзвичайно вражали оточуючих і надовго закарбовувались у пам'яті. Таким чином, саме тут «більшість російських біснуватих сприймає і несвідомо навчається тих проявів хвороби, яку вони пізніше, стаючи біснуватими самі, відтворюють завдяки хворобливому наслідуванню», – робить висновок Країнський [16, с. 175]. Цю ж думку про монастирі, які ставали місцями масових зібрань і вогнищами заражень, підтримує і В. М. Бехтерев. «Мова йде, – пише він, – в даному випадку про хворобливий стан, основою якого є психічний невроз. Але не викликає сумнівів, що психічна сторона так званого біснування та наведення порчі має свої особливості у забобонах і релігійних віруваннях народу» [16, с. 3].

Країнський вважає, що схильність до захворювання і психологічну основу біснування визначає сомнамбулізм.

«В епідеміях основну роль відіграє сомнамбулізм і навіювання, пов'язані із хворобливим наслідуванням, які сягають за змістом образів цього явища у побутові умови, релігійні вірування та забобони російського народу. Під час епідемічного розвитку біснування досить важливе значення має психологія натовпу» [16, с. 216]. Патологічне наслідування є характерною рисою біснування. «Біснувата відтворює напад у тій формі, в якій вона його бачила в інших хворих, а вже потім повторює його завжди в одній і тій самій формі, до найдрібніших деталей» [16, с. 227].

Цікаві погляди соціально-психологічного характеру містяться в роботі Країнського «Психологія пропавших людей» [17]. У цьому теоретичному аналізі психіатр розмірковує над проблемою, яка вже давно турбувала вчених, – причиною антисоціального явища злочинності та його зв'язку із божевіллям. Основним питанням для Країнського стало «Чи є причиною злочинної поведінки певні внутрішні фактори особистості, чи це суспільство безжально викидає цих людей «за борт»?».

Хоча Країнський і підтримує ідеї Ч. Ломброзо про «порочну організацію тіла» як один із основних факторів злочинності, втім зазначає, що одного фактору вродженості недостатньо. Таких людей створює соціальне життя суспільства. Вчений звертає увагу на те, що у людей з девіантною поведінкою особливо уражена воля. Він наводить деякі фактори, що сприяють формуванню поведінки з відхиленнями: різниця між зовнішнім виглядом людини і людей її середовища; зневага до власності; нелюбов до сімейного життя; потяг до бродяжництва; звичка до неробства; невірноваженість нервової системи [17].

У XIX ст. криміналісти та судові психіатри розглядали злочинну поведінку як проміжну ланку між

божевіллям і психічним здоров'ям. Посилаючись на роман В. Гюго, праці Мореля (Morel), Ломброзо (Lombroso) та їхніх послідовників, Країнський підтримує вчення про виродження, зокрема ідеї щодо відхилення в антропологічному типі, та невірноважену душевну діяльність людей з порочною організацією нервової системи, а також згадує вчення Дарвіна, яке, на його думку, пояснює походження дегенерації.

Психіатр виділяє окрему групу «дегенеруючих людей» і пропонує докладний опис їхнього душевного життя. Такі люди, на його думку, вже не є нормою, але ще й не можуть визнаватися хворими з точки зору медицини. Отже, з одного боку, є вчення про виродження як основа нестабільності особистості з її душевним життям, а з іншого – факт існування великої за кількістю і сталої за відносною часткою групи людей, які займають у соціальному житті окреме становище. Саме це змушує вченого звертатися до пошуку факторів, які впливають на розвиток особистості відторгнутих, або «пропащих», людей.

І особистість, і характер людини формуються залежної від двох факторів: її тілесної організації та впливу зовнішнього середовища. Роль зовнішнього середовища важко переоцінити; під його впливом у формі виховання розвивається і формується душевний склад індивіда. Роль особистості в суспільному житті, зазначає Країнський, полягає не лише у спогляданні та роздумах, але й в активній діяльності. Взаємовідносини людей є настільки складними, а вимоги, які життя пред'являє до окремої людини, настільки різноманітні, що вимагають від особистості активної діяльності, пов'язаної з повним самовизначенням, достатньою стійкістю супроти направлених на неї ударів життя. Ускладнення соціальних

форм життя є передумовою ускладнення типів особистості, характерів, багатоманіття людської поведінки.

Яким би складним не було соціальне життя, в будь-якому разі воно висуває для всіх своїх членів певний мінімум активної діяльності і відповідного ступеня мислення як безперечну умову виживання. Таким чином, говорить Країнський, «ті індивіди, які не задовольняють цей мінімум – залишаються за бортом, стають пропашими і гинуть» [17, с. 11]. З огляду на це він приходиться до висновку, що, маючи за передумову «вироджену порочну тілесну організацію», саме соціальне життя суспільства є тим середовищем, що створює «пропаших людей». Духові «пропашої» людини групове життя не є притаманним як таке повною мірою. Розмірковуючи далі, Країнський пропонує детальний опис і своє пояснення соціально-психологічних причин таких явищ, як злочинність, проституція, жебрацтво, алкоголізм.

Більше того, він поділяє всіх людей на два типи: на звичайних людей середнього типу і атипових особистостей, серед яких також виділяє дві категорії – героїв і геніїв, з одного боку, та людей «пропаших», неврівноважених, відсталих та хворих, з іншого. Зіткнення у повсякденному житті представників цих категорій із звичайними членами суспільства спричинює конфлікти. Залежно від співвідношення сил ці особистості або підносяться натовпом на п'єдестал героя, або ж їх бежално «скидають на дно». «Цікаво, що ці люди завжди стоять окремо, а в боротьбі з ними їхні супротивники завжди діють натовпом, тісними рядами, супроти яких, як-то кажуть, один у полі не воїн. Натовп і маса аплодує їм та плазує перед ними, або ж люто топче навіть ненависну пам'ять про людей, які вже були скинуті і зійшли зі сцени» [17, с. 21].

Окремо дослідник згадує соціальне явище «обломовщини», визначене М. О. Добролюбовим іншим терміном – «інертність». На думку Країнського, це явище є окремим видом частково соціального і частково індивідуального падіння, а разом – характерною рисою життя «російського інтелігента». Внаслідок такої інертності цілі народи приречені на вимирання, як результат соціального падіння. Цікавим є звернення Країнського ще до однієї з форм «падіння людей» – сибаритства, які ведуть паразитичний спосіб життя. На переконання дослідника, «те, що в романах і в житті зветься «золотою молоддю», в термінології психіатра є слабкістю розуму та виродженням» [17, с. 22].

Загалом професором Країнським опубліковано близько 200 наукових праць, цілий ряд з яких, у тому числі монографій, вийшли німецькою, французькою, сербською та хорватською мовами. Багато його робіт широко цитуються у вітчизняній та зарубіжній літературі. Зокрема, на нього посилаються у своїх працях В. М. Бехтерев, В. О. Гіляровський, І. Ф. Случевський, Е. Крепелін, Г. Лебон, Л. Бінсвангер, М. Оппенгейм та ін. Наукові доповіді Країнського були предметом жвавих обговорень на засіданнях Харківського медичного товариства та увійшли в праці останнього.

Висновки . Підсумовуючи вищенаведені факти, слід зазначити, що у другій половині XIX – на початку XX ст. соціальна (або суспільна) психологія становила очевидний інтерес для психіатрів, адже, з одного боку, психічні захворювання, що тлумачились як порушення нормальної рефлекторної діяльності мозку, могли бути наслідком несприятливих зовнішніх впливів, умов життя індивіда, його взаємовідносин з іншими людьми. З іншого боку, психічна патологія спричинювала порушення і

викривлення зв'язків внутрішніх і зовнішніх умов психічної діяльності, ставала причиною обмеження або повного розриву соціальних контактів з іншими людьми. Таким чином, соціальна психологія очевидно була сферою знання, суміжною із психіатрією, а її проблеми знаходили своє віддзеркалення в практичній, експериментальній та науково-дослідницькій діяльності медиків-психіатрів, зокрема і в практичній, експериментальній та науково-дослідницькій діяльності визначного українського психіатра Миколи Васильовича Країнського. Розглядаючи у єдності фізіологічні та психологічні умови виникнення і перебігу психічних захворювань, у своїх працях він розкривав проблеми психологічного зараження, навіювання, соціально-психологічної зумовленості девіантної поведінки – питання, що залишаються актуальними і донині.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Вища освіта, 1995. – 614 с.
2. Зеленский Н. М. 150 лет Сабуровой дачи / Н. М. Зеленский. – К. – Харьков : Госмедиздат УССР, 1946. – 160 с.
3. Ключко В. Л. Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О. І. Ющенка. 1897–1997: історичний нарис / В. Л. Ключко. – Вінниця : Віноблдрукарня, 1997. – 136 с.
4. Лещенко Г. Д. Общество невропатологов и психиатров / Г. Д. Лещенко, Е. Г. Дубенко // 100-летие Харьковского научно-медицинского общества (1861–1961): сборник очерков и статей по истории деятельности. – К. : Здоров'я, 1965. – С. 185–189.

5. Мирский М. Б. О деятельности врачей и учёных Одессы, Киева, Харькова в зарубежных университетах / М. Б. Мирский // *Врачебное дело*. – 1995. – № 9–10. – С. 194–198.
6. Морозов Г. В. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии / Г. В. Морозов, Д. Р. Лунц, Н. И. Фелинская. – М. : Медицина, 1976. – 336 с.
7. Павленко В. М. *Етнопсихологія : навч. посіб.* / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 407 с.
8. Петрюк П. Т. Профессор Николай Васильевич Краинский – талантливый представитель украинской психиатрической школы / П. Т. Петрюк // *Вісник Асоціації психіатрів України*. – 1998. – № 2. – С. 90–98.
9. Портнов А. А. *Психиатрия : учебник* / А. А. Портнов, Д. Д. Федотов. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Медицина, 1971. – 278 с.
10. Предко О. І. Релігійні епідемії: їх історичні вияви та сутність / О. І. Предко // *Мультиверсум. Філософський альманах*. – К. : Центр духовної культури, 2005. – № 46.
11. Фрумкин Я. П. Краинский Николай Васильевич // *БМЭ*. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – Т. 11. – С. 477–478.
12. Шуркус Й. *История психиатрической науки в Литве : автореф. дис. ... д-ра мед. наук.* / Й. Шуркус. – Каунас, 1969. – 80 с.
13. Юдин Т. И. *Очерки истории отечественной психиатрии* / Т. И. Юдин. – М. : Госмедиздат, 1951. – 480 с.
14. Будилова Е. А. *Социально-психологические проблемы в русской науке* / Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1983. – 232 с.

15. Иванова О. Ф. Історія психології ХІХ–ХХ століття (на матеріалі розвитку психології на Слобожанщині) : навч. посіб. / О. Ф. Иванова. – Х. : ХДУ, 1995. – 120 с.
16. Краинский Н. В. Порча, кликуши и бесноватые как явления русской народной жизни / Н. В. Краинский. – Новгород, 1900. – 243 с.
17. Краинский Н. В. Психология павших людей / Н. В. Краинский. – Вильна, 1910. – 34 с.

Based on the detailed analysis of the scientific intellectual heritage, socio-psychological ideas of the prominent Ukrainian psychiatrists Mykola Krainskyu are presented. The main points of his concepts of social-psychological determination of the anti-social, namely criminal, behavior and religious epidemics are described.

Key words: *history of social psychology, socio-psychological ideas, history of psychiatry, M. V. Krainskyu, crowd, criminal behavior.*

На основе детального анализа научного интеллектуального наследия в статье представлены социально-психологические взгляды выдающегося украинского психиатра Николая Васильевича Краинского. Описаны основные положения его концепций социально-психологической детерминации антисоциального, в частности преступного, поведения и религиозных эпидемий.

Ключевые слова: *история социальной психологии, социально-психологические идеи, история психиатрии, Н. В. Краинский, толпа, преступное поведение.*